

ТУРКИЙ ХАЛҚЛАР АДАБИЁТИДАГИ ЎЗАРО МУШТАРАКЛИКЛАР

Гулноз Сатторова

Ўз Р ФА ўзбек тили, адабиёти

ва фольклори институти

катта илмий ходими

nozal969@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада туркий халқлар адабиётидаги ўзаро алоқадорлик хусусиятлар муҳокама қилинган. Мақолада ўзбек ва турк ҳикоянавислиги тадқиқот объекти сифатидан танланган. Муаллиф эътиборини қаратаётган ўзбек ва турк ҳикоячилиги ҳам икки халқ адабиётишунослигида чуқур тадқиқ қилинаётган масалалардан ҳисобланади.

Калит сўзлар: Туркий халқлар, адабиёт, ўзбек адабиёти, турк адабиёти, Азиз Несин, Абдулла Қаҳҳор, Умар Сайфиддин.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются особенности взаимосвязей в литературе тюркских народов. В статье в качестве объектов исследования выбраны узбекские и турецкие рассказы. Узбекское и турецкое сказительство, на которое обращает внимание автор, является одной из глубоко исследуемых проблем в литературоведении двух народов.

Ключевые слова: тюркские народы, литература, узбекская литература, турецкая литература, Азиз Несин, Абдулла Каххор, Умар Сайфиддин.

ABSTRACT

This article examines the features of relationships in the literature of the Turkic peoples. In the article, Uzbek and Turkish stories are selected as objects of research. Uzbek and Turkish storytelling, to which the author draws attention, is one of the deeply researched problems in the literary studies of the two peoples.

Key words: Turkic peoples, literature, Uzbek literature, Turkish literature, Aziz Nesin, Abdullah Kahhor, Umar Sayfiddin.

КИРИШ

Адабиётнинг ўзига хос хусусияти шундаки, ҳаётимизнинг бизга маълум қирраларини акс эттиради. У турли халқлар адабиётида турли хил ифода этилади, аммо барибир ўз муштараклигини йўқотмайди. Халқлар турли хил бўлсада, инсоннинг ўй кечинмалари, муаммолари кўпинча бир хилдир. Чунки

инсоният яшаётган бу дунёда яъни китобхон жаҳон адабиётидан бирон-бир асар мутолаа қилар экан, унинг ичидан ўз кечинмалари билан уйғун қирраларни топа олади.

Илдизлари муштарак турк ва ўзбек элининг адабий алоқалари қадимий тарихга эга. Маълумки, Ўрхун-Енисей ёдгорликлари, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад адибнинг китобларига умумтуркий мерос сифатида қаралади. Шундай экан, бу икки халқ адабиётини бугунга қадар бир – бирига қиёслаб ўрганилиши бежиз эмас. Биз эътиборимизни қаратаётган ўзбек ва турк ҳикоячилиги ҳам икки халқ адабиётшунослигида чуқур тадқиқ қилинаётган масалалардан ҳисобланади.

Дунёнинг йирик олимлари томонидан турк ва ўзбек адабиётининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида қатор илмий тадқиқотлар олиб борилмоқда: турк-ўзбек адабиётининг ўзаро муштараклиги; шаклланиши; уларнинг даврий босқичларини асослаш; ёзувчилар ижодида бадиий маҳорат ва услуб масаласини очиб бериш; адабиётлараро адабий оқимларнинг аҳамиятини изоҳлаш; турк ёзувчиларининг асарларини аслиятдан ўзбек тилига, ўзбек адиблари асарларини турк тилига таржима қилишни амалга ошириш ишлари икки халқ адабиётшунослари орасида аллақачондан буён амалга оширилаётган ишлар сирасидандир.

Икки халқ ижодкорлари асарларининг бир-бирига бу қадар сингиб кетишига нафақат уларнинг қадимий илдизлари бирлиги, балки асарлардаги мавзулар муштараклиги ҳамдир.

Умуман, XX аср бошларидан бугунги кунгача бўлган даврда турк ва ўзбек ҳикоянавислигида қатор янги поэтик тамойиллар кашф этилдики, бу тамойиллар ҳар икки халқ ҳикоянавислигида ҳам бўй кўрсатди. Бу эса туркий халқлар адабиётнинг жаҳон насри билан бўйлашаётганлигидан далолат беради.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Турк фольклори, анъанавий Шарқ мумтоз поэтикаси, XX аср турк ҳикоянавислиги тараққиёти тамойиллари, жаҳон насри анъаналари янги турк ҳикоячилиги поэтик тамойилларининг юзага келиши учун асос бўлиб хизмат қилган бўлса, ўзбек ҳикоячилигининг тараққиёти учун ҳам фольклор анъаналари, Қуръон ва ҳадислардаги ҳикоятлар, мумтоз ўзбек адабиёти намуналари замонавий ўзбек ҳикоячилигининг ривожланиши учун муҳим омил бўлиб хизмат қилди. Бу жараёнда индивидуал ижодкорлар истеъдоди, бадиий маҳорати юзага чиқди. Реалистик ҳикоянинг юзага келиши халқ ижодиётининг теран илдизларига бориб тақалса, халқ оғзаки ижодидаги мавжуд миф, афсона, эртак, халқ ҳикоялари ва ҳикоятлари замонавий ҳикоянинг пайдо бўлиши учун

асос вазифасини бажарган. Бу каби ҳолатларни ҳар икки халқ адабиёти вакиллари ижодида ҳам кузатиш мумкин. Рашод Нури Гунтекин, Пеями Сафо, Усмон Жамол, Фаҳри Жалолiddин каби турк ижодкорлари ижодида бу каби ҳолатларни кўплаб учратишимиз мумкин.

Замонавий турк насрининг йирик вакили Азиз Несин ижоди халқ кулгиси ва ижтимоий трагизмни ўзаро уйғунликда акс эттириши билан қимматлидир. Унинг ҳикояларида халқ ижодига хос латифа, аския, ҳажвий ҳикоя, масал, матал, мақол муҳим ўрин тутди. Азиз Несин ўтган асрнинг 60 йилларидан бошлаб ўзбекларнинг севимли ёзувчиларидан бирига айланган. Унинг «Мушт кетди», «Хуштак афандим», «Футбол кироли», асарлари кўплаб ўзбек ижодкорларига самарали таъсир қилгани, жуда кўп ҳажвчи ёзувчиларимиз унга эргашиб асарлар ёзгани ҳам сир эмас. Адиб ҳикояларидаги қисқалик ва лўндаликни ўзбек ҳикоянависи Абдулла Қаҳҳор ижодида кузатиш мумкин. Азиз Несин ўз асарлари ҳақида: “Мен ўзим кўрган ва бошқалардан эшитган воқеаларни беаб-бежамаган, ёнига қўшиб-чатмаган ҳолда, қандай бўлса шундайлигича ўқувчиларимга тақдим этмоқдаман. Булардан ҳар ким ўзига яраша хулоса чиқариб олсин, деган мақсадим ҳам йўқ эмас. Қолаверса, ўзим ҳам бир пайтлар шундай қилганман. Бу билан: «Ҳамма менга ўхшасин, қиссадан нима ҳисса чиқарган бўлсам, айнан такрорласин,» демоқчи эмасман. Битта воқеадан ҳар ким ҳар хил хулоса чиқаради. Олинган панд-ўғит эса баъзан бутунлай қарама-қарши бўлиши ҳам мумкин”, деб ёзади. Худди шу маънода адиб асарларидан ҳар ким ўзи излаган хулосани топа олган. Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўғри”, “Бемор”, “Анор”, “Даҳшат”, “Майиз емаган хоти” каби асарлари ҳам қисқа ва лўндаликда, асардаги кўз илғамас нозик қочирим ва кинояларда Азиз Несин ҳикоялари характерига ўхшаб кетади. Ҳар икки ёзувчи ҳам ўз асарларида жамият иллатларини фош қилади, кулгили вазият, хусусият ва ҳолатлар орқали кишиларни беихтиёр ўз нуқсонларидан кулишга мажбур этади.

Адабиётнинг асл дурдоналари муайян тилда яратилса-да, давр ўтиб, улар бошқа тилларга ҳам “ўтиб”, турли миллатларни эзгуликка, ўзаро меҳр-оқибатга чорлайверади. Чунки адабиётнинг асл асарларига замонлар, маконлар истехком бўлмайди. Улар учун диний эътиқодлар ҳам, мамлакатлар ўртасидаги чегаралар ҳам ҳеч замон “Хитой девори” бўлмайди. Негаки, улар сўзнинг илоҳий мўжизакор қудратини ўзида мужассамлаштириб олгандир. Ана шундай асл асарлар муаллифларидан бири Турк адиби Умар Сайфиддиндир.

Адиб XX аср турк адабиётида ҳикоя жанри ривожда ўзига хос услубга эга ёзувчилардан.

Биринчи жаҳон уруши давридаги сиёсий аҳвол барча туркий халқлар сингари Туркия адабий муҳитига ҳам таъсир этмасдан қолмади. Адабий оқимларнинг кўпайиши, адабиётга турлича ёндашувлар бу даврнинг ўзига хос хусусиятларидандир. XX асрнинг биринчи чорагида яшаб ижод этган адиб турк насри, айниқса, ҳикоячилигини юқори даражага кўтариб, ўз халқи адабиётини жаҳоний миқёсга олиб чиқди. Ёзувчининг ҳикоячиликдаги маҳоратини Дж.Лондон, Г.Мопассан, А.Чехов, ўзбек адиби Чўлпон, А.Қаҳҳор ҳикоялари билан қиёслаш мумкин.

Умар Сайфиддин ўз ижодини шеърлар ёзишдан бошлаган. Шеърлари “Декин” мажмуаси, “Замон” ва “Вақт” газеталарида кетма-кет чоп этилади. У “Турк сўзи” журналида бош муҳаррирлик қилган пайтларида туркий фикрларни ифодаетувчи мақолаларини ёзиш билан бирга бадиий ижод билан ҳам шуғулланади. Умар Сайфиддиннинг ҳаёти оғир қийноқлар ва изтиробларда кечган бўлса ҳам мухлислари учун 10 та китобга жамланган 125 таҳикоясини ўз мухлисларига қолдирди. Ёзувчи жуда қисқа умр кўрган бўлсада, турк адабиётида ўзига хос овозга эга бўлиб, нодир ҳикоялар яратган ижодкор сифатида ёдга олинади. У ўз мамлакатини севган, миллат ва унинг келажаги учун қайғурган ватанпарвар бўлганлиги унинг асарларида акс этган. Адиб асарларини ўқир экансиз XX аср бошларида мамлакатни тарқоқликка, миллатни маҳдудликка етаклаётган ёт кучлар қораланади, миллий ўзликни англаш, халқни ватан озодлиги ва ободлиги йўлида бирлаштириш каби ғоялар адиб асарларининг бош мақсадини белгилайди. Унинг асарларида илгари сурилган ғоя ва мақсадлар инсоният учун, миллат ривожини учун хизмат қилганлиги боис адиб асарлари турли тилларда ўқилмоқда. Адиб ҳикоялари бир неча бор ўзбек тилига таржима қилинган. Тажрибали таржимашунослар билан бирга бугунги ёшлар ҳам адиб асарларини ўзбек китобхонларига ҳавола этишда самарали меҳнат қилмоқдалар Умар Сайфиддин асарларини ўзбек тилига ўгириш ва ҳаёти ва ижоди билан таништиришда турк адабиётшуноси Вали Саваш ҳам ўз ўрнига эгадир. Унинг ўзбек адабиётшуноси Пошшажон Кенжаева билан ҳамкорликда яратилган турк ёзувчиларининг ҳаёти ва ижоди ҳақидаги “Кутилмаган меҳмон”¹ асари фикримизнинг далилидир.

Адиб ўтган асрнинг биринчи ўн йиллигигача аскарлик хизматида бўлганлиги унинг асарларида ҳам сезилиларли даражада ифода этилади. Адиб аксар ҳикояларида асирликдаги ҳаётни акс эттирувчи воқеаларни баён қилди. “Пасткаш”, “Маҳдий”, “Хуррият Байроқлар” ҳикоялари шундай мавзудаги асарлардир. Унинг “Тарих азалий такрордир” (1910), “Ҳарам” (1918), “Ефруз

¹ Yelok, Veli Savaş, Pashshajon Kenjayeva. Kutilmagan Mehmon Toshkent: Akademnashr, 2011.

Бей” (1919), “Қахрамонлар”, “Бомба”, “Ҳарам”, “Узун пошналар”, “Ҳалоллик”, “Ёлғиз баҳодир”, “Исканжа”, “Ишқ тўлқини”, “Оқ Лола”, “Сирли амалиёт”, “Форса”, “Қизил дурли кўйлак”, “Бадал” каби бир қанча ҳикоялари туркия ўқувчиларини юксак маънавий-ахлоқий ғоялар руҳида тарбиялашда, ижтимоий фикрни шакллантиришда катта рол ўйнаган бўлса, бугун бу асарлар ўзбек китобхонларининг ҳам қалбидан жой олган.

Умар Сайфиддин ёзувчи сифатида таҳлилдан кўпроқ воқеалар тасвирини биринчи планга қўяди. Адиб қахрамонларини турли вазиятларда тасвирларкан, уларнинг руҳий ҳолатини, ички дунёсини очишга урғу беради. “Мармар дастгоҳ” ҳикоясида ёзувчи инсон руҳиятин теран ифодалай олишини Жаби афанди, Уста Али образлари мисолида намоён этади. Ана шундай руҳий ҳолатлар ифодаланган ҳикояларидан яна бири “Уч насихат” ҳикоясидир. Ҳикоянинг бош қахрамони оддий йигит Дурмуш. Унинг онасидан бошқа яқини йўқ. Ижтимоий муҳит, ишсизлик Дурушнинг бошига кўпгина синовларни солади. У иш ахтариб Истамбулга келади ва бу ерда Мустақим Афандининг қўлида бир қуруш ва бир насихат учун ишлайди. Омонатга хиёнат қилмаганлиги, ҳалол меҳнати туфайли бахтли ҳаёт кечиради. Асар халқ оғзаки ижоди мотивлари асосида яратилган, дидактик характерга эгадир. Дурмуш характерини чизиш орқали адиб инсонни ҳалол яшашга, нафсини тия билишга, сабр қилишга ундайди.

Унинг ижоди ўзбек адабиётшунослари томонидан кенг ўрганилиб келинмоқда. Улардан бири адабиётшунос Адҳамбек Алимбеков адиб ижодини мавзу мундарижасига кўра қуйидагича таснифлайди:

1. Ватанпарварлик мавзуидаги асарлар;
2. Фолклор мотивларидан фойдаланиб ёзилган асарлар;
3. Сатирик руҳдаги ҳикоялар;
4. Аёллар бош қахрамон бўлган асарлар.

Биз шу таснифга асосланиб адиб ижодини таҳлил қилишга ҳаракат қилдик.

Ватанпарварлик мавзуси барча халқлар адабиётида етакчи мавзу саналади. Айниқса, ватан озодлиги, уни ташқи кучларнинг таъсиридан асраш миллат ва миллий тилнинг ривожини, халқчиллик адиб ҳикояларининг асосий мағзини ташкил этади. Рус адабиётшуноси Л.Г.Юдкевичнинг «Адабиётда миллий характер муаммоси» деб номланган тадқиқотида: «Адабиётда халқчиллик масаласи сўзсиз миллий характер муаммосининг қай даражада акс этирилиши билан боғлиқ»,- деб ёзади.

Олим миллий характернинг иккиламчи хусусияти деб ҳар бир адабий қахрамонда миллий хусусиятлар етакчилик қилиши, умуминсоний хусусиятлар

бевосита миллийликдан келиб чиқиши кўрсатилади. Учинчи хусусият, бадиий қаҳрамоннинг ўз ватанини севувчи, миллат бахт-саодати йўлида курашувчи сифатида тасвирланишидир. Тўртинчидан, миллий характернинг тўлақонли чиқиши учун ёзувчи ижтимоий позицияси унинг эстетик идеали билан чамбарчас боғлиқ бўлиши лозим. Бешинчидан, муаллиф дунёқараши ўз миллатининг илғор идеалларини ифода этиши, бундай идеаллар билан бир жон, бир тан бўлиши керак. Олтинчидан, миллий характерни тасвирлаш учун муаллиф тарихийлик тамойилига асосланиши лозим.

Л.Г.Юдкевич миллий характернинг юқоридаги олти хусусиятига қўшимча яна қуйидагича таъкидлайди: «Миллий характер ўзига хослигининг муҳим (бирламчи) белгиси - бу қаҳрамон ички дунёсидир. Шу билан бирга бадиий тил, қаҳрамон нутқи, бадиий тасвир усулларидаги миллийлик миллий характер бутунлигини таъмин этади».²

Л.Г.Юдкевичнинг фикрини қувватлаб шуни таъкидлаш мумкинки, характернинг миллий бўлиши учун унда миллатга хос барча хусусиятлар мужассам бўлиши керак

Умар Сайфиддин асарлари хусусида гап кетганда Л.Г.Юдкевич томонидан назарий асослаб берилган барча хусусиятлар мужассам эканига амин бўламиз.

“Пушти дур тўн” (баъзи таржималарда “Қизил дурли кўйлак”), “Бошини бермаган шахид”, “Гурзи”, “Ажабо, у не эди?” каби ҳикояларида Ватан ишқи, ватанпарварлик, уни асраш, ҳимоя қилиш каби туйғулар биринчи планда туради. “Пушти дурли тўн” ҳикоясида адиб ўз ғоялари ва қарашларини Муҳсин Чалабий образи орқали акс эттиради. Бу образ орқали адиб туркий халқларга хос ҳақиқий характерни яратади. Маълумки, адабий характер том маънода ҳаётни бадиий акс эттириш усулига қараб белгиланади. Ҳаётни бадиий акс эттириш ўз навбатида ҳаётий характердан бадиий характер яратишдир. Натижада, инсон шахсияти орқали бадиий характернинг тарихий, умумбашарий, халқона ва миллий қирралари юзага келади. Ёзувчи бадиий образни турли даврлар, турли руҳий, тарихий вазиятлар гирдобига ташлайди ва бу орқали образ характерида хос жиҳатларни ёритиб беради.

Хазинадан бир пул олмасдан, бор мол-мулкни сотиб, ўрнига қимматбаҳо тошлар қадалган чопон тиктирган ва уни Эрон шоҳи саройида қолдириб келган мулкдор Муҳсин Чалабий тантилиги ҳар қанча таҳсинга лойиқдир. У Ватанга фойдаси тегиши учун бутун бойлигидан ажраса-да, хизматини ҳеч қачон миннат қилмайди. Ёзувчи Муҳсин Чалабийни шундай таърифлайди: “У

² Юдкевич Л.Г. Проблема национального характера в литературы /Теория литературы в связи с проблемами эстетики. Москва: Высшая школа, 1970. С. 146-148.

художўй, ғоятда ақлли инсон эди. Инсонга таъсир этгудек салобати ва сири бор эди. Қарағай ўрмонининг орқасидаги катта хўжаликни бошқарар, пешона тери билан меҳнат қилар, ҳеч кимга ғайирлиги йўқ эди. Йўқсил ва ғарибларнинг кўнглини олар, дастурхонидан меҳмон аримасди. Динни маҳкам ушларди. Аммо мутаассиб эмасди. Дин, улус, ватан ишқини, мамлакатининг буюклиги, муқаддаслигини юракдан ҳис қиларди. “Тангридан бошқасига сажда этмай, қулга қул бўлмаслик унинг ҳаётдаги мақсади эди”ⁱ –дея таърифлайди. Адибнинг ҳикоядан мақсади ҳам ана шу таъриф орқали очиб берилади. Муҳсин Чалабий амалдорлар олдида икки букилиб, уларга мулозамат кўрсатган, ўз ғурурини билмайдиган, заифлардек ерга судралиб юрадиган искирт инсонлардан нафратланарди. Ҳатто бундайларни кўрмаслик учун одамлардан узокда юрар эди. Адиб биргина мана шу таърифлар орқали инсон руҳиятидаги эврилишлар, кадр-қимматнинг барча нарсалардан устунлигини бадиий бўёқлар орқали ифодаласа, қаҳрамоннинг “давлатдан нуқул олиш керак эрмас... бироз бериш ҳам керак...”, эрон шоҳига қарата “Саройингизда улуғ бир подшонинг элчисини ўтқазиш учун гиламингиз, кўрпачангиз йўқ экан. Бунинг устига бир турк ерга ёзган нарсасини қайтиб киймайди” каби сўзлари ҳақиқий ватанпарварликни, инсон ғурури, ор-номусини англатади. Ёзувчининг турк миллатининг тақдири, унинг келажаги борасидаги хавотирлари “Дўсту нодўстларимиз” ҳикоясида ёрқин акс этган. Ҳикоя қаҳрамони “Тарихи, таълими, адабиётида ўзини бу қадар инкор этган бир миллат ўз миллийлигига асосланган “иттиҳод” бирлик ғоясини ўртага қўйиши мумкинми? Европаликлар бизни яхши ўрганмаганликлари учун бундай ғоя борлигини тахмин қилиш мумкин!... Орамиздагилар бўлса бу қадар гўл бўлмасликлари керак. Мамлакатимизда “турк, турклик, Туркия туркиёт” калималари бўлмаганлиги сингари “турк тили” деган бир тил ҳам йўқдир”, дейди. Миллатни миллат сифатида шакллантирадиган, бирлаштирадиган, ривожлантирадиган, биринчи омил тилдир. Тилни йўқотиш миллатни ўлдириш томон етаклайди. Шу боисдан ҳам муаллифнинг ўз она тилининг аҳамияти, унинг софлигини асраш тўғрисидаги ўй фикрлари, ташвишлари бу асарда ўзига хос оҳангда жаранглайди. Адиб қаҳрамонининг бу қарашлари орқали миллий тил ва миллий адабиёт миллий давлатни вужудга келтиради, деган ғоялар илгари сурилганлигининг гувоҳи бўламиз.

Адибнинг ватанпарварлик ғоялари улуғланган ҳикояларидан яна бири “Тутқун” ҳикоясидир. Йигирма йил тутқунликда яшаган, аммо бир дақиқа ҳам ватан тупроғи, унинг озодлиги ҳақидаги орзуларидан воз кечмаган, унга ишониб яшаган Қора Мамиш образи асарда инсоннинг метин иродаси,

эътиқоди қанчалар кучли бўлса, унинг атрофидагиларга, оиласига, ватанига бўлган садоқати ҳам шу даражада самиимий бўлишини тасвирлайди. Қора Мамишнинг ўз миллатига, халқига, динига бўлган эътиқодини ёзувчи шундай тасвирлайди: “Фақат таҳорат қилолмагани учун қайғуради. Доимо кунчиқар томоннинг чап тарафида туриб, кўзларини қиблага қаратар, беш вақт номозини яширин ишоралар билан адо этарди”. Асар қаҳрамони 20 йил тутқунликда, 10 йил хўжайиннинг хизматида бўлган энди у кучдан қолган, ҳеч қандай фойдали ишга ярамайди. Аммо унинг хотираси ҳали бақувват. Ёзувчи қаҳрамонининг ватанни қайта кўриш ҳақидаги орзу истакларини баён этишда туш мотивидан фойдаланади. Бу мотив орқали инсонни яшашга, ҳаётийликка ундовчи восита унинг руҳияти эканлигига ишора қилади. Ёзувчининг маҳорати шундаки, қаҳрамон бирор ўринда ватанини севади, дея ошкор ифодаламайди, аммо унинг асар сўнгида “-Шаҳид бўлсам мени шу байроққа ўранг! Ол байроқ ҳилпираган ер ватан эмасми, ахир?!”, деган фикрлари билан далиллайди. Чунки кекса кемачининг сўнги дақиқаларгача яшаш истагини сўндирмаган туйғу бу- Ватан туйғуси эди.

Умар Сайфиддиннинг ҳикоялари орасида аёллар образи биринчи планда кўрсатилган асарлари талайгина. “Баланд пошналар”, “Қуриган оғочлар” ҳикояларида аёллар қалбидаги нозик, илғаб бўлмас туйғулар, уларнинг изтироблари гўзал чизгиларда ифодаланади. Адибнинг аёллар бош қаҳрамон бўлган ҳикоялари орасида “Камалак” ҳикояси характерлидир. Ҳикоя бош қаҳрамони Ойша эндигина ўн ёшга кирган. Шундай бўлсада адиб асарда уни “Паҳлавон Ойша”, дея таърифлайди. Паҳлавонлик одатга ўғил болаларга нисбат берилади. Бу ўринда ёзувчи Ойшани “паҳлавон” деб таърифлашининг ўзиёқ унинг курашувчанлигига ишорадир. Ойша паҳлавон бўлиши билан бирга ниҳоятда гўзал қиз. Ана шу гўзаллик ва паҳлавонлик ташбеҳларининг бир-бирини қабул қила олмаслиги, яъни қиз боланинг от миниши, ўқ отиши, кураш тушиши мумкин эмас, деган эски қарашлар Ойшанинг қалбида исён туғдиради. Оддийгина ўн ёшли қиз бола қалбидаги исён орқали адиб XX аср бошларидаги турк аёллари қалбида кўтарилган курашчанликни ифодалайди. Тузумдаги эскилик сарқитлари, аёлларга бир буюм сифатида қараш, уларнинг кўнгли билан ҳисоблашмасликни ҳаётининг бош мезонига айлантириб олган, динни ниқоб қилиб, ундан ўз мақсадлари йўлида фойдаланаётган кимсалар образини Бўри домла қиёфасида гавдалантиради. Ойшанинг хаёллари орқали унинг домла каби кимсаларга қарши исёнини ифодаласа, Бўри домланинг ўн ёшли қизга нисбатан нуқул “ҳижобга солинг, ҳижобга. Энди унинг очик юриши мақбул эмас”, дея қайта-қайта жавраши у яшаб турган тузумнинг узоқ давом

этиши учун исён қилган кимсаларнинг ҳали улғаймасдан илдизини кесиши, улар орқасидан эргашиб кетувчиларнинг кўпайиб кетмаслиги учун бир тушов эканлигининг ифодасидир.

Ёзувчи Ойша ва Бўри домла образларини бир-бирларига қарши қўяркан XX аср бошларида бутун туркий халқлар ҳаётида рўй берган ватан озодлиги билан бирга аёллар озодлиги учун ҳам бўлган курашлар ҳақида ҳикоя қилади. Ойша образи аёлларнинг озодликка, паранжини ташлашга қарши кураши, эркак ва аёлнинг жамиятда тенг ҳуқуқли эканлигининг намунаси сифатида кўрсатилар экан, бу образ ўзбек адабиётда аёллар озодлиги учун курашган Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романидаги Зеби, Абдулла Қаҳҳорнинг “Дахшат” ҳикоясидаги Унсин образларини эслатади. Аммо Умар Сайфиддин асаридаги қаҳрамон Ойша озодликни қанчалик истамасин, “Кеча ва кундуз”даги Зеби, “Дахшат”даги Унсин каби Ойша ҳам ҳақиқий озодликка курашлар орқали етиш мумкинлигини англаб етмайди. У хаёлан Бўри домла каби кимсаларга қарши курашишни ўйласа-да, унинг қалбидаги исён курашга айланмайди. Бу билан ёзувчи ўша даврдаги муҳит бунга имкон бермаганлиги тасвирини чизиб беради.

Ёзувчи ҳикоялари орасида “Ажинали кўшк”, “Оқ юз”, “Васиятнома”, “Жасорат” каби асарлари ҳажв ва сатирага бойлиги билан ажралиб туради. “Ажинали кўшк”, “Васиятнома”, ҳикояларида адиб жамиятдаги зикна, бировнинг ҳақи эвазига кун кўраётган имонсиз одамлар образини яратади. Рўза ва намозни ниқоб қилиб олган сохта диндорларни Ҳожи ниёзий образида ифодаласа, бировнинг ҳақиға хиёнат қилувчиларни Муфти хожи афанди образига сингдиради. “Жасорат” ҳикоясининг сарлавҳасини ўқиган китобхон асар кимнингдир жасорати ҳақида бўлса керак деб ўйлайди. Ҳикоя мазмунига кириб борганингиз сари адиб ўзининг ўткир сатирик тиғи билан аслида кўрқок, кўлидан ҳеч қандай иш келмайдиган кимсаларнинг ташқи қиёфаси билан бошқаларни кўрқитиб юрган кишини оддийгина жонзот канага қарши қўйишининг ўзиёқ асарнинг ўткир ҳажвга бойлигидан далолатдир. “Васиятнома” ҳикоясида эса адиб ҳаётнинг мазмунини кайфу сафодан, қимору ичкиликбозликдан, айшу ишратдан иборат деб билан кимсалар устидан кулади. Бу кулгуларни қаҳрамоннинг жиянига ёзган сохта васиятномасида кўрсатиб берган уч қисмдан иборат дастурга сингдиради. Адиб қаламга олган бу хил сатира ва ҳажв нафақат турк халқи ҳаётида, балки бутун инсоният ҳаётида учраши мумкин бўлган воқеа ҳодисалар эканлиги билан ўқимишлидир.

Адиб ҳикояларининг характерли хусусиятларидан яна бири шундаки, қайси ҳикояни ўқиманг, унда миллат дарди, ўз халқининг ор номусини улуғлаш билан бирга инсонни инсон, халқни халқ даражасига кўтарувчи ягона тимсол

ТИЛга алоҳида урғу берилади. Айникса, “Чаноққалъадан сўнг” ҳикояси қаҳрамони тилидан айтилган: “ўз исмини билмайдиган, ўз тилида ёзмайдиган, душманларини дўст деб билган бир миллат яшаши мумкинкинми? Бунинг имкони борми? отини билмайдиган, ўз тилида ёзмаган, душманини дўст деб билган бу бечора миллат эртага руслар, французлар, инглизлар қўлида Ҳиндистон халқи каби асир бўлади, уларга молдай хизмат қилади, маданиятдан, яъни инсонийликдан, ахлоқийликдан маҳрум бўлади”, дея тили ва маънавиятини унутган, улар учун курашмаган кимсаларга қарата “Еҳ, асир подалари...” деб хитоб қилади. Адибнинг қаҳрамон тилидан айтилган “- Уйғонинг! Ўзлингизни билиб олинг, ҳайвон сингари ғоясиз, ташкилотсиз, маданиятсиз яшаманг, миллат бўлинг...” каби хитоби биринчи жаҳон урушининг изтиробли дамларида эрк учун курашаётган ватандошларига қарата айтилган бўлса-да, нафақат кечаги кун учун бугунги кунимиз учун ҳам аҳамиятлидир. Ҳар бир халқ, ҳар бир миллатнинг ўз тили ва маънавияти, ватанини зўравонлик, ташқи таъсирлардан ҳимоя қилиш учун чорлаган хитобдир.

Адиб ижодида ўзига хос фалсафийлик устун бўлган ҳикоялар ҳам талайгина. “Ғамгин ҳикоя” ни биз ана шундай асарлар сарасига киритишимиз мумкин. Асарни бу тарзда номланишининг ўзиёқ унинг фалсафийлигига ишора қилади. Ҳикояда аниқ бир қаҳрамоннинг номи тилга олинмайди. Қизиқарлиси шундаки, адиб оппоқ қор тимсолида покликни, беғуборликни эмас фожеавийликни ифодалайди. “Қор ҳар томондан оппоқ кигиз каби қопланганди. Тупроқ кўринмасди. Тупроқни кўриш учун қорни супириш керак. Ҳолбуки, фақат кўчалар супирилади. Кўчаларга тош ётқизилади. Устида ейладиган ҳеч нарса бўлмайди. Емишини ердан оладиган бечора ҳайвонларнинг аҳволини энди ўзингиз бир тасаввур қилиб кўринг! Бутун дунёнинг юзини шакарсиз музқаймоқ қоплаган. Бир ҳовуч есалар шу заҳоти музлайдилар... Хуллас, ер юзаси ана шундай фожеали аҳволда экан, бир боғнинг ўртасида жажжигина чумчуқ титраб турарди: фақат кўрқувдан эмас!”³ (“Бадал” 216 б.) Келтирганимиз иқтибосда “емишни ердан оладиган бечора ҳайвонлар”, “шакарсиз музқаймоқлар”, “фақат кўрқувдан эмас” жумлалари ҳикояда ёзувчи фалсафий дунёқарашининг қай даражада акс этганлигини намоён этади. Қор рамзий детал воситасида беғуборлик, яхшиликни эмас фожеавийликни акс эттирган ҳикояларни ўзбек адиби Хуршид Дўстмуҳаммаднинг “Ибн Муғанний” ҳикоясида ҳам учратиш мумкин. “Унинг ҳовлисига қор кўп ва хўп ёғади. Яъни

³ Сайфиддин Умар. “Бадал” ҳикоялар. — Т.: «Янги аср авлоди», 2012 - 248 ...

қахрамон турмуш ташвишлари билан доимо банд. Шу даражада ёғадик, оқибат Ибн Муғанний бутун оила аъзолари билан қор остига кўмилиб қолади. Қорга, яъни турмуш ташвишларига тутқунлик узоқ давом этади. Уларнинг уйлари дунёдан тамом узилиб қолади: “Отажон нега уйимизга ҳеч ким келмайди”, савол сўрайди ўғил. Ибн Муғанний бор гапни ўғлидан яширмайди: “Ҳамманинг ҳовлисини қор босган ўғлим – бошқалар ҳам ўзимиз каби ўз уйида банди”.⁴ Бу билан ёзувчи жамиятнинг маънавий ҳолатига ишора қилади. Ҳар икки асарда ҳам оппоқ қор муаллифлар эстетик идеали фалсафий мушоҳадаларини қамраган рамзий образларнинг бадиий намуналаридир. Иккала ёзувчининг ўзига хосликлари шундаки, Хуршид Дўстмуҳаммад ҳикоянинг бадиий ечимини ўқувчининг зиммасига юклайди, Умар Сайфиддин эса “фақат кўркувдан эмас” жумлаларининг маъносини қиссадан ҳисса тарзида асар якунида бераркан, инсон қанчалик буюк хилқат бўлиши билан бирга энг шафқатсиз мавжудод ҳам деб қарайди. Ва айни пайтда ҳар бир тирик мавжудод ўз яратувчисининг қисматидан қочиб қутулолмайди, деган хулосани беради.

Адибнинг “Фармон” ҳикояси ҳам ўзига хос фалсафага бой асарлардан биридир. Асар қахрамони Тўсинбей умр бўйи подшоҳига садоқат билан хизмат қилган. Подшо унга ўз ҳаётини ҳам ишонган. Алал оқибат бу ишончни подшо хиёнат билан алиштирган. Асардаги ўқувчи қалбини ларзага соладиган ҳолат садоқатли аскарнинг ўз ўлими ҳақидаги фармонни ўз кўли билан олиб боришидир. Адиб инсоннинг ички ҳис-туйғулари, ўз-ўзи билан курашишдаги тизгинсиз хаёллар ва кечинмаларни Тўсинбей образи орқали маҳорат билан тасвирлайди. “Подшоҳ ва давлат йўлида жонини ҳам аямасликка қасам ичмаганмиди. Шундай экан, бу жонини кимдан қаерга ва нега олиб қочиши керак” (“Бадал”, 229 бет) Биргина “қасам” Тўсинбейнинг ҳаётдаги иймон ва эътиқоди, садоқатининг нақадар мустаҳкамлигини ифодалайди. Ўз қатли учун тайёрланган фармонни бажармаслик учун имкониятлари бисёр бўлсада эътиқодидан воз кечмайди. Асарни ўқиган ҳар бир китобхон Тўсинбей тақдирига қанчалик ачинса-да, унинг жасоратидан хайратланади. Тарихийлик принциплари асосида яратилган мазкур асарда қахрамонлар ички дунёсининг таҳлилига катта эътибор қаратилган. Натижада қахрамон характерининг нафақат зоҳирий (ижтимоий), балки ботиний (руҳий) қирралари ёритилган. Иймон, эътиқод, жавонмардлик, адолатпешалик, ватанпарварлик каби хусусиятлар умуминсоний характернинг ажралмас бир қисми сифатида талқин этилган. Адиб Тўсинбей характерини чизар экан чуқур психологик таҳлиллар

⁴ Дўстмуҳаммад Х. Ибн Муғанний / Жажман. Тошкент: Шарқ, 1995. 221-233-бетлар.

билан чекланиб қолмай, қаҳрамон психологик ҳолатини китобхон таъсирлана оладиган даражада жонли қилиб кўрсатади.

ХУЛОСА

Истеъдодли адиб Умар Сайфиддин асарлари бугунги кунда ҳам китобхонлар томонидан севиб ўқилмоқда. Адибнинг қайси бир асарини ўқиманг ундан кўнглингизга яқин бир туйғуни топасиз. Жамиятда, кундлаик ҳаётимизда бугун ҳам учраб туран бирор бир муаммонинг ўртага ташланганлигининг гувоҳи бўласиз. “Бадал”, “Валинеъмат”, “Уч насиҳат” каби ҳикоялари китобхонни ҳалол меҳнат қилишга, иродали бўлишга ундаса, Афрўзбей образи орқали эса сохта ватанпарварларнинг тимсолини яратади.

Умар Сайфиддин ҳикояларида замон, макон, вазият, характер каби унсурлар бир-бирига ҳамоҳанг тарзда ифодаланганлиги унинг ўқимишлилигини оширади. У содда ва равон жумлалар орқали фикрларини баён этади. Турли изоҳлардан баёнлардан қочади. Унинг асарларида қисқалик ва таъсирчанлик символик ифода воситаси саналади. Адиб ҳикояларини мавзу доираси нуқтаи назаридан таснифлар эканмиз миллий тил ва ватанпарварлик мавзуидаги ҳикоялар адиб ижодининг асосини ташкил этади деган хулосага келдик. Унинг асарларини ўқимишлилигини таъминлаган асосий воситалар тасвирнинг қисқа ва лўндалиги, халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланишидир.

Фойдаланилган адабиётлар (REFERENCES)

1. Yelok, Veli Savaş, Pashshajon Kenjayeva. Kutilmagan mehmon. Toshkent: Akademnashr, 2011.
2. Юдкевич Л.Г. Проблема национального характера в литературы /Теория литературы в связи с проблемами эстетики. Москва: Высшая школа, 1970. С. 146-148.
3. Сайфиддин Умар. “Бадал” ҳикоялар. — Т.: «Янги аср авлоди », 2012 - 248 ...
4. Дўстмухаммад Х. Ибн Муғанний / Жажман. Тошкент: Шарқ, 1995. 221-233-бетлар.